

Внутрішньополітична ситуація

1. Внутрішньополітичне життя

Незважаючи на жахливі людські та матеріальні втрати, перемога над нацистською Німеччиною привела до значних змін у свідомості радянських громадян. З'явилися сподівання на поліпшення життя. Під час війни втратила актуальність одна з основних засад радянської пропаганди про СРСР як оточену фортецю. СРСР воював проти нацизму не сам, а в складі антигітлерівської коаліції. Після завершення війни на західному кордоні з'явилися держави «народної демократії», дружні СРСР. Додому повернулися мільйони очевидців, які засвідчували, що життя робітників і селян у Західній Європі було не таким злиденним, як його описували радянські пропагандисти. У країні з'явилися досі не бачені товари масового вжитку, демонструвалися трофейні кінофільми, які стали живими ілюстраціями до розповідей українських бранців і солдатів. Після пережитого, побаченого й почутого люди ставили природне запитання: «Чому ж наше життя набагато гірше, ніж у них?» Народ, який виніс головний тягар війни, здобув перемогу ціною неймовірних жертв, заслуговує на краще життя, ніж має. З'явилася надія на припинення репресій, ліквідацію колгоспів, пом'якшення цензури, покращення умов життя — на оновлення.

Історичний факт

Іноді оптимістичні очікування набували наївної та навіть курйозної форми. Так, в одному з колгоспів Сталінської обл. (нині Донецька) поширилася чутка, що на конференції ООН у Сан-Франциско ухвалили рішення про розпуск колгоспів. Селяни негайно ж прийшли до правління з вимогами розділити між ними колгоспне майно.

Однак природні прагнення до оновлення суперечили господарським і політичним засадам сталінського режиму. Тому він повів нещадну боротьбу: до ГУТАБу (ГУЛАГу) було вивезено сотні тисяч оstarбайтерів і військовополонених. Так для них обернулася природна для всього світу репатріація. До таборів на багато років за «антирадянську пропаганду та вихваляння фашистської Німеччини» потрапили й ті, хто повернувся до рідних домівок, але мав необережність розповідати про побачене в Європі.

Загалом внутрішньополітична ситуація в УРСР характеризувалася повним відновленням позицій тоталітарного режиму. Комуністична партія зосередила у своїх руках усю повноту влади, яка, використовуючи збройну силу та каральні органи, проводила свою політику через систему рад. Командно-адміністративна система знову підпорядкувала виробництво, нехтувала економічними інтересами Української РСР, максимально та штучно прив'язувала її до загальносоюзної економіки.

У суспільно-політичній сфері було повністю відновлено монополію комуністичної ідеології. Викорінювалися будь-які прояви інакомислення. Як ознаки ворожості до радянської влади та її вождя, жорстоко карали будь-які вияви незадоволення. Національно-патріотичні сили в Західній Україні були оголошені поза законом, їх знищували.

Історичне джерело

У дні 70-річчя Й. Сталіна газета «Радянська Україна» писала: «У народному фольклорі є мудре визнання товариша Сталіна в усій нашій діяльності: “Що б ми не робили, — чи ткали, чи кували, чи ліс рубали, чи дім будували, — у всякому ділі нашого успіху тільки друга половина. Першу за нас Сталін уже зробив».

Усі ЗМІ називали його «світочем комунізму», «визволителем і збирачем українських земель», «корифеєм наук», «сонцем нашої ери»... Підлабузницьких порівнянь не злічити.

Функціонери сталінського режиму нехтували правами та свободами людини й громадянина, прикриваючись труднощами воєнного часу, а потім відбудовного періоду. Але й з налагодженням мирного життя народ залишався позбавленим реальних політичних прав. Політичну верхівку УРСР призначали з Москви.

Репатріація (від латин. *repatriatio*) — повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за її межами.

Зміни у свідомості українців. У роки, коли сталінський режим відновив повний контроль над внутрішньополітичним життям і досягнув піку імперської величі, перевершивши навіть могутність Російської імперії, — саме тоді зароджувалися ті прояви свідомості, які з часом стали чинниками руйнування комуністичного режиму. Це насамперед почуття гордості українців за свою Батьківщину — Україну, викликане визнанням ролі України на міжнародній арені — її суттєвого внеску в розгром нацизму — і включенням до переліку держав-засновниць ООН. Це й перші сумніви українських патріотів щодо державного статусу України в післявоєнній міжнародній ситуації: Україна вже межувала не з капіталістичними, а з дружніми країнами народної демократії. Чому ж вона має бути республікою СРСР, якщо її західні й південні сусіди — Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія та Болгарія — мали статус незалежних держав?

Війна змінила співвідношення між «російським містом» і «українським селом». Міста на сході України залишилися «російськими», однак міста в центрі та на заході України через скорочення під час війни кількості польського та єврейського населення стали переважно українськими. Уперше

в новітній історії українці становили більшість у двох головних містах Центральної та Західної України — Києві та Львові.

Возз'єднання Західної та Східної України посприяло зміцненню національної самосвідомості. Окремі етнічні групи бойків, лемків, гуцулів, мешканці українсько-російського прикордоння — усі усвідомили свою належність до українського народу й стали називати себе українцями.

Війна змінила й етнічний склад компартії України та державних радянських органів. Посади нижчого рівня посіли українці. Число українців зросло й на всіх інших рівнях партійного керівництва. Це створювало передумови для зародження автономістських настроїв у КП(б)У, посилення почуття власної гідності. Так, навіть за життя Сталіна на сесії Верховної Ради СРСР українські керівники вимагали для розореної війною України більшої частини із всесоюзного бюджету, ніж було заплановано кремлівським керівництвом.

Ідеологічний тиск на інтелігенцію. Щоб подолати післявоєнні настрої, спрямовані на оновлення суспільства, Сталін з оточенням вдався до посилення ідеологічного тиску, що стало складовою післявоєнної внутрішньополітичної ситуації в УРСР. Оскільки на формування суспільних настроїв найбільший вплив здійснювала творча інтелігенція, то вістря ідеологічних кампаній було спрямоване насамперед проти неї.

До традиційних звинувачень у «м'якотілості» і «лібералізмі» («угодовському» ставленні до «класових ворогів») проти української інтелігенції обов'язково додавалося шельмування за «український буржуазний націоналізм».

Сталінізм спрямував найпотужніший ідеологічний удар саме проти України, адже вона, на думку партійних радянських керівників, зазнала «найбільшого впливу західного способу життя» під час гітлерівської окупації. Пішовши на певні поступки патріотичним настроям під час воєнного лихоліття, наприкінці війни Сталін повернувся до імперських планів. Тому український патріотизм зазнав нових обмежень на користь радянської імперськості, поєднаної з російським православ'ям. У пресі Московського патріархату зазвучала навіть формула «Москва — третій Рим».

Український буржуазний націоналізм — термін-ярлик (кліше) з пропагандистської фразеології компартійних функціонерів і каральних органів СРСР для означення українських патріотів, державних діячів і митців — усіх, хто не поділяв принципів національної політики компартії, спрямованої на уподібнення всіх народів СРСР шляхом зросійщення.

Діячів української культури ще із січня 1944 р. знову звинувачували в ідеологічних збоченнях. Щоб пригнітити патріотичне натхнення українських

митців, Сталін звинуватив їх в антиленінських помилках і націоналістичних перекрученнях.

Історичне джерело

27 липня 1945 р. О. Довженко з приводу тієї критики зробив запису своєму щоденнику: «...невже любов до свого народу є націоналізмом? Чи націоналізм у непотуранні глупості людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?»

У другій половині 1940-х років в Українській РСР розпочали ідеологічні кампанії проти інтелігенції. Їхньою метою було утримання під владним контролем не лише поведінки, а й думок і настроїв окремої особи та всього суспільства. Жертвами ідеологічних кампаній ставали насамперед талановиті люди, які мали творчі й новаторські погляди, уміли побачити незвичайне в буденному, висловлювали ідеї, що були неприйнятні для комуністичної ідеології¹.

2. Репресивні кампанії радянської влади

Більшовики завжди використовували насильство в боротьбі з ідеологічними опонентами. Щоб позбавити ОУН та УПА підтримки власного народу, був застосований весь напрацьований арсенал масових репресій: арешт, заручництво, убивство, катування, конфіскацію майна, масову депортацію, тотальний нагляд.

Наприкінці березня 1944 р. зі вступом радянської армії на терени Західної України негайно розпочалися репресії проти близьких і рідних членів ОУН та УПА — усіх повнолітніх родичів засилали в Сибір, а їхнє майно відбирали.

Історичний факт

У листопаді 1944 р. М. Хрущов запропонував запровадити військово-польові суди військ НКВС, наголошуючи, що «з метою залякування бандитів за вироками цих військово-політичних судів засуджених до знищення не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно проводити відкрито, із залученням місцевого населення».

Завершення війни не призвело до ослаблення каральних акцій. Так, М. Хрущов у травні 1945 р. вимагав від західноукраїнських органів «застосування нових методів роботи» для «глибокого очищення» Західної України від «націоналістичних елементів». Протягом 1944-1952 рр. тут було репресовано майже 500 тис. осіб. З них: заарештовано понад 134 тис., убито понад 155 тис., вислано довічно за межі України понад 203 тис. осіб. Жертвами репресій насамперед ставали підпільники обох організацій ОУН, бійці УПА, члени їхніх родин і запідозрені в симпатіях до національного

руху: родини заможних селян, інтелігенція, священники греко-католицької церкви.

¹ *Детальніше про ідеологічний тиск проти української інтелігенції ви дізнаєтеся в наступних параграфах.*

Державний терор супроводжував навіть такий вияв «радянської демократії», як вибори до місцевих рад і Верховної Ради УРСР. Через силовий тиск каральних органів вони перетворювалися на формальність і ще один привід для репресій.

Історичний факт

Відомий письменник А. Дімаров працюючи кореспондентом газети, такописав проведення виборів у тоталітарний спосіб в одному із сіл на Волині: «Рано о восьмій у супроводі “яструбків” почали приходити люди... Лейтенант недарма лазив на горище. Він просвердлив над обома кабінами по дірці, посадив над кожною по енкаведистові... Зайде дядько до кабіни, стане щось писати в бюлетені, азі стелі йому на шапку чи голову вже сиплеться крейда. Вийде, проголосувавши, на двір, а тут енкаведисти: “Ану, нахилися!” Чиста шапка чи голова — чеши, чоловіче, додому, а якщо посилає крейдою — паняй до машини!»

3. Масові депортації (1944-1946)

Одним зі способів репресивної політики радянської влади щодо упокорення західноукраїнських областей стали масові депортації «родин активних учасників ОУН, УПА й УНРА у віддалені місцевості СРСР». Партійні та радянські працівники, каральні органи в кожному районі з березня 1944 р. складали списки родин учасників визвольних змагань, які «підлягали» виселенню. Вивозячи їх у північні та східні регіони СРСР, які в народі отримали назву «табірних», радянську владу турбувало лише одне: щоб особи, яких виселяли, «брали якомога більше одягу та взуття», оскільки від цього залежало їхнє «трудове використання» у спецпоселеннях.

Спецпоселенцям під загрозою кримінального покарання заборонялося залишати поселення. За цим слідували спецкомендатури. Щоб утримувати себе та свої родини, спецпоселенці мусили працювати на місцевих підприємствах, отримуючи за виконану норму харчові пайки. Особливо нужденним було становище утриманців: дітей, хворих, людей старшого віку.

Історичне джерело

Медичні працівники Вологодської області в грудні 1945 р. писали: «Харчування утриманців і дітей дошкільного віку вкрай погане. їм видають один лише хліб: дітям — 400 г, а утриманцям — 300 г на добу. ...У

результаті значна частина спецпоселенців, особливо їхні діти, виснажені. Серед дітей є захворювання на дистрофію I та II ступенів».

У Новосибірській області «спецпоселенка Катерина Заяць обморозила ноги й не змогла виходити на роботу. За відмову від роботи директор радгоспу не видав їй хлібні картки й не дозволив харчуватись у їдальні».

У Молотовській області (нині Пермська) узимку 1949 р. в поселенні шахти №4 тресту «Сталінвугілля» у бараці площею 35 м² проживало 14 сімей оунівців загальною чисельністю 40 осіб.

Бараки потребували капітального ремонту, заміни підлог, ремонту печей, дверей, засклення віконних рам.

***Депортація** — примусове виселення народів, етнічних, конфесійних, соціальних та інших груп з місць їхнього постійного проживання з політичних, класових, соціальних, релігійних, національних мотивів.*

***Спецпоселення** — місце примусового утримання депортованих українців і представників інших етносів, яких радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими.*

Щоб утримати спецпоселенців від утеч, їх відправляли разом із сім'ями у віддалені від залізничних, водних і шосейних шляхів глухі місцевості обов'язкового поселення. У листопаді 1948 р. Верховна Рада СРСР ухвалила указ, за яким утікачів карали 20 роками каторжних робіт, а за постановою уряду від 6 квітня 1950 р. засланих на спецпоселення протягом 1944-1949 рр. було переселено «у віддалені райони країни навечно». Так радянська влада намагалася убезпечити себе від відродження національного руху з поверненням на Батьківщину українців, які відбули найсуворіші покарання.

Історичний факт

Не робили ніяких поступок і для дітей спецпоселенців. Здобувши середню професійну, спеціальну й навіть вищу освіту, вони «отримували направлення на роботу на підприємства чи установи, розміщені в республіці, краї чи області, що є місцем спецпоселення їхніх батьків».

Протягом 1944-1946 рр. на схід і північ СРСР було депортовано майже 15 тис. родин (близько 37 тис. осіб).

4. Ідеологічні кампанії

Помітивши після війни зміну суспільних настроїв — щирих сподівань на поліпшення життя, підвищення життєвих стандартів до рівня європейських, припинення терору, оновлення духовного життя, сталінське керівництво

замість того, щоб піти назустріч цим настроям, відродило довоєнну тактику тоталітарного режиму — пошуку «внутрішнього ворога» і розправи над ним. Таким ворогом у післявоєнний час було визначено інтелігенцію, настрої якої, на думку Сталіна, були викликом для тоталітарного режиму.

Сталінське керівництво вирішило розгорнути ідеологічну кампанію щодо посилення контролю над інтелектуальним і творчим життям інтелігенції. Зміст контролю полягав у звинуваченнях і переслідуваннях інтелігенції нібито за відхилення від комуністичної ідеології. Організатором кампанії був тодішній керівник справами пропаганди й агітації А. Жданов, звідси й походить її назва — «ждановщина».

Сигнал до початку нової ідеологічної атаки на українську інтелігенцію подала липнева (1946) резолюція ЦК ВКП(б) «Про серйозні недоліки та помилки керівництва української компартії». ЦК КП(б)У звинуватили в недостатній увазі «до підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва». Щоб довести свою лояльність, протягом серпня-жовтня 1946 р. ЦК КП(б)У видав п'ять постанов: про «Історію української літератури», про журнал «Перець», про журнал «Вітчизна» і дві про репертуар театрів. До 1951 р. число постанов сягнуло 12.

«Ждановщина» — ідеологічна кампанія в СРСР щодо посилення контролю над інтелектуальним і творчим життям інтелігенції з метою залякати або фізично ізолювати людей, які мали власний погляд на політику радянського тоталітарного режиму.

У березні 1947 р. наступ на українську літературу очолив Л. Каганович, призначений першим секретарем ЦК КП(б)У. В Україні розпочали кампанію щодо «викорінення всіх решток буржуазно-націоналістичної ідеології». Сторінки преси зарясніли «викривальними» статтями про «пережитки», «ворожі ідеї та концепції», про «перекручення й помилки». У наукових і культурних закладах та установах проходили партійні збори, на яких засуджували роботу та творчість учених і митців, які начебто були винні в тому, що відрізнялися талантом і новаторським пошуком.

Найсерйозніші звинувачення в ідеологічних помилках були пред'явлені Інституту історії України АН УРСР, якому в роки війни було дозволено патріотичний виклад історії. Так, наприклад, директор інституту М. Петровський видав у 1943 р. роботу «Незламний дух великого українського народу», а в 1944 р. — «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській національній державі». Тепер апарат ЦК КП(б)У взявся, за висловом Л. Берії, «вправляти мізки» українським історикам. З цією метою було проведено три «настановні» наради, під час яких партійні керівники звинуватили істориків у пропаганді «реакційних ідей» М. Грушевського та М. Скрипника, зокрема: наголошенні на відмінностях української та російської

історії, українському характері Київської держави, ідеалізації українських національних діячів ХІХ ст. Л. Каганович і М. Хрущов зажадали від учених відмовитися від схеми поступу української історії, розробленої М. Грушевським, і використовувати лише ідеї «Короткого курсу історії ВКП(б)».

У серпні 1947 р. з'явилася постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній були засуджені всі праці-узагальнення, видані Інститутом історії, а історики звинувачені у відродженні «реакційних вигадок» В. Антоновича та М. Грушевського. Компартія вимагала писати історію України «з позицій класової боротьби та російсько-української єдності», показувати «провідну роль російського народу, його вирішальний внесок в історичний прогрес народів СРСР», хоча це суперечило історичній правді.

У Західній Україні незаслужених переслідувань зазнали відомі історики — учні М. Грушевського — І. Крип'якевич і М. Кордуба. У Львові були ліквідовані відділи Інститутів історії України, української літератури й економіки. Багатьох учених звільнили.

Одночасно під приводом буржуазно-націоналістичних перекручень розпочали кампанію цькування багатьох письменників.

Історичний факт

Надуманість і штучність критики яскраво ілюструють ідеологічні закиди на адресу Л. Первомайського за вірш «Балада про жінку біля Золотих воріт». На переконання радянських критиків, він мав би оспівати «не давні Золоті ворота Києва, а червоні зорі Кремля, до яких звертає свій погляд усе передове людство».

Л. Каганович вимагав репресій і проти відомих письменників М. Рильського, Ю. Яновського та ін. Звинувачення проти них прозвучали на розширеному пленумі правління Спілки письменників України у вересні 1947 р.

Історичне джерело

Про нестерпну атмосферу на зібранні свідчить висловлювання М. Бажана про свого колегу-письменника: «...людина скочується в те націоналістичне болото, звідки їй вже привітно киває своєю бородатою головою Михайло Грушевський».

М. Рильський зазнав нищівної критики за поетичні твори «Київські октави» та «Мандрівка в молодість», Ю. Яновський — за роман «Жива вода», І. Сенченко — за повість «Його покоління», О. Довженко — за кіноповість «Україна в огні».

Історичний факт

Наслідком критики на адресу Ю. Яновського стало, наприклад, знищення 20 тис. примірників роману «Жива вода». У письменника відібрали продовольчий ліміт, заборонили надавати йому позики. Щоб якось вижити, Ю. Яновський змушений був продати власну бібліотеку, друкарську машинку, костюм та інші речі.

Кампанія ідеологічної критики переросла на масові арешти науковців, літераторів і діячів культури. Протягом 1946-1947 рр. число репресованих зросло до 10 тис. осіб.

У 1948 р. зазнали ідеологічної атаки навіть природничі науки. У республіці розгорнулася кампанія «викриття» генетики, яку оголосили «псевдонаукою». Використовуючи низький освітній рівень компартійного керівництва, даючи нездійсненні обіцянки, Всесоюзну академію сільськогосподарських наук очолив Т. Лисенко. Маючи освіту агронома, цей «академік» завдяки підтримці Сталіна розпочав переслідування провідних учених-генетиків. Жертвами «лисенківщини» стали такі провідні українські вчені, як О. Богомолець, М. Гришко, Р. Кавецький, Ю. Спасокукоцький, М. Холодний, викладачі й автори підручників з біології та генетики.

Розгорталася й ідеологічне цькування проти кібернетики, «надто абстрактної» математики, «суб'єктивістської» теорії відносності А. Ейнштейна. Кампанія, однак, швидко припинилася через задіяність усіх цих наук у радянських воєнних проектах.

У 1949 р. «чистка» інтелігенції проходила під гаслами боротьби проти «безрідного космополітизму» і «низькопоклонства перед Заходом». Кампанія відразу набула антисемітського спрямування. В Україні її жертвами стали відомі вчені та літератори єврейського походження. Шпальти газет і часописів зарясніли закликами «до кінця розтрощити безрідних космополітів».

«Лисенківщина» — політична кампанія з переслідування провідних учених-біологів, генетиків і дослідників з інших природничих наук, що проводилося із середини 1930-х до початку 1960-х років під приводом відступу від комуністичної ідеології, що надовго загальмувала розвиток цих наук.

Космополітизм (від грецьк. kosmopolites — громадянин світу) — ідеологія «світового громадянства», яка ігнорує питання національного життя; схильність людини вважати себе громадянином світу; ідеологічне тавро для представників інтелігенції в СРСР, насамперед євреїв за походженням, які нібито схилилися перед західною наукою, технікою та культурою.

Особливо посилилася антисемітська кампанія в УРСР з грудня 1949 р., коли першим секретарем ЦК КП(б)У став Л. Мельников. Євреїв виганяли з центральних культурно-ідеологічних установ, редакцій газет, журналів, академічних інститутів, театрів, засуджували й висилали у віддалені регіони СРСР. Серед звинувачень завжди фігурували: «єврейський націоналізм (сіонізм) і шпигунство на користь закордонних розвідок».

Переслідування української інтелігенції досягнуло апогею влітку 1951 р. 15-25 червня в Москві з успіхом пройшли т. зв. Дні української культури. Через тиждень у газеті «Правда» з'явилася гостра критична стаття про діяльність ЦК КП(б)У, який нібито знову послабив боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом», а той тим часом «звив собі кубло» в українській літературі та науці. У статті було розкритиковане лібрето опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький». Її авторів — О. Корнійчука, старанного апологета радянської влади, і В. Василевську — звинуватили в «українському буржуазному націоналізмі», відступі від соціалістичного реалізму, «недостатньому відображенні возз'єднання українського народу з великим російським народом», у недостатньому розкритті «“прогресивної” ролі російського царя та російських бояр».

Несправедливої критики зазнав і вірш В. Сосюри «Любіть Україну!». Багатьох українських письменників знову затаврували як націоналістів — М. Рильського, Ірину Вільде, П. Воронька, А. Малишка, Ю. Яновського, композиторів Г. Верьовку, Б. Лятошинського, П. Майбороду.